SAMVAD E-JOURNAL
ISSN : 2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal)
Volume 3, Issue-1, Special Issue-January: 2025
Published by Rangmati Publication http://www.rangmatipublication.com/

60. ઉત્તર ગુજરાતની ભવાઈ કલા

રબારી સુરેખાબેન જેઠાભાઈ

ગુજરાતની આ લોક કલામાં ઐતિહાસિક ધાર્મિક પૌરાણિક કે સામાજિક વિષય વસ્તુનું ગુફન થતું હોય ભવાઈએ ગુજરાતની ધરોહરનું દસ્તાવેજી કરણ કરતું અમૂલ્ય કાર્ય કર્યું છે શ્રી હસમુખ બારાડી લખે છે કંઠ પરંપરા નો ઇતિહાસ દરેક જાતની લોકવિદ્યાનું સમર્થક અને સબળ અંગ છે આ નિમિત્તે જ ઇતિહાસની મોટી ઘટનાઓની સાથો સાથ કદના માનવીની નાનામાં નાની ઘટનાઓનું પણ આ કલા માધ્યમ એ દસ્તાવેજી કરણ કર્યું છે.

ભવાઈ મોટેભાગે ઉનાળાની રાત્રે ભજવાથી ધાર્મિક સામાજિક ઉપદેશ ઉપરોક્ત એનો મનોરંજનનું તત્વ પણ ભળ્યું ભવાઈ એક સમાજ જાગૃતિનો ઉમદા કાર્ય પણ કર્યું છે જે તે સમયની સળગતી સમસ્યાને સાવજ કરવાનું કામ કરી સામાજિક સંપ્રજ્ઞતા આ કલાએ દાગીને સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું ઉમદા ઉત્તરદાયિત્વ બજાવ્યું છે ભવાયા એ લોકનાટ્ય ભવાઈના મૂળ કલાકારો ભવાઈ ભજો ભજવવી એ એમનો મુખ્ય વ્યવસાય મળે ઊંઝાના હેમાણા પટેલની દીકરીનું મુસ્લિમ અભરંગ કરતો એને છોડાવવા સિદ્ધપુરના ઔદિત્ય બ્રાહ્મણસિંહ અસાઈત ઠાકરે હિંમત દાખવી અને એક થાળી એ જમી હેમાણા પટેલની દીકરીને બચાવીને પરત લઈ આવ્યા પરંતુ નરસિંહ જેવા નરસિંહને ન બક્ષનાર બ્રાહ્મણે ફસાયતની ન્યાય બહાર મૂકી દીધા નહીં પોતાનો કુળધર્મ અને વ્યવસાય બનાવ્યું તેઓ મૂડી વિદ્વાન અને પ્રશિષ્ટ જાતિના ને તેથી ભાષા ઉપર પણ કાબૂને શાસ્ત્રો અભ્યાસ આ બધું એમને ખપે લાગ્યું મજબૂરીથી વંશ છોડવો પડ્યો પણ વિધવાતા ન ગઈ મૂડી તેઓ શાસ્ત્રીય ગાન અને નાટ્યના નાયક હતા એ સમયે પ્રજગ્ન ઉચ્ચ કલાકાર ઓ માટે નાયક શબ્દ વપરાતો જ્ઞાતિએ તરસોડ્યા સતત ઠાકર પોતાની કલાના જોડે ખુમારીથી જીવ્યા તમારા પટેલ એમને નિર્વાહ અર્થે જમીન પણ આપી અસાઇતે ભવાઈના અને ભજવ્યા એમને ત્રણ પુત્રો હોય તેઓ ત્રિધરા કહેવાય તરગાળા શબ્દ કદાચ એમના પરથી જ અઘરસ્ત રચાયો.

ભવાઈ એ ગુજરાતની લોકકલા નો અમૂલ્ય વારસો છે ભવાઈ ધર્મ કલા અને આસ્થા નો સમય હોય છે ભવાઈના ઉત્તમ સમયગાળા દરમિયાન આ કલા એના કલાકીય શિખર ઉપર ગૌરભેર બિરાજતી હતી ગુર્જર પ્રજાએ પણ એના હોશભેર ઝીલણ કરી એને લાડ લડાવ્યા મૂળ એ ઉત્તર ગુજરાતમાં ઊંઝા વિસનગર પહોંચોટ જેવા સ્થળો ભવાઇના કેન્દ્રો હતા વિસનગરમાં તો છેક હમણાં સુધી ભવાઇના કલા કેન્દ્ર ધમધમતું હતું પરંતુ ધીમે ધીમે સમૂહ માધ્યમમાં વધતા ચાલ્યો અને ભવાઈની તાલીમ લેવાનું વલણ ઓસરવા લાગ્યું ભવાઈના વળતા પાણી થયા.

ઉત્તર ગુજરાત પંથકમાં ભવાઈ નાટ્યકલાના ઉમદા કલાકાર રત્નોએ પોતાના અભિનયના અજવાળા પાથર્યા ચીનુભાઈ નાયતે અસ્મિતા પર્વમો પોતાની જીવન યાત્રાના સ્મરણો વાગોળતો એ સોનેરી દિવસોની રસમય પૌષ્ટિક કરી હતી ભવાઈના ઘણા દેશોમાંથી સૌથી વધુ પ્રખ્યાત મહાકાળીનો વેશ કજોડા નો વેશ જુદા જુલણનો વેશ વગેરે છે જે આજે પ્રસંગોપાત ભજવાય છે કેટલીક અંતરિયાળ વસ્તી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં હજુએ જાતર નિમિત્તે ભવાઈ ભજવવા કલાકારોની આમંત્રણ અપાય છે પરંતુ મહાધન છે ભવાઈ નેશનઆબુદ થઇ છે સરકારી કાર્યક્રમોની જાહેરાતો કરવા માટે ભવાઈ શહેરીનો ઉપયોગ થાય છે કરો પણ એ શુદ્ધ લોક કલા નથી રંગલો રંગલી વીસગોર જેવા પાત્રો જે મુડે ભવાઇના મુખ્ય વાહકો હતા અને પ્રજાને આનંદ મળે એવા દાણીકૂટ સંવાદ બોલતા એવા પાત્રો હવે નથી મળતા આ માટે સરકાર અને સાહિત્યની સંસ્થાઓની ઉદાસીનતા પણ કારણભૂત ખરી એક લોક કલાની અમૂલ્ય ધરોહર સમી ભવાઇ નાટક કલાને જાળવી રાખવી અને તેની તાલીમના નિશુગલ વર્ગો ચલાવાય કે ભવાઈ કલાકારોને માનવ ભર્યું સ્થાન અને વેતન મળે એવી તજવીત કરવાની ટેવના હોવી ઘટે. જે છે જ નહીં ભવાઈના અને એના કલાકારોના પુસ્તકો મળે છે ઇતિહાસમાં પણ તેના નોંધ છે પરંતુ આંગણા મેદાન તે ટોકવો જે જળ જગ ભરી ભવ્ય ભવાઈ ભજવતી એ તો હવે ક્યાં અલબત્ત નોંધવું ઘટે ઘટે કે દર પણ એકાદમીમાં મૂર્નાલીની સારાભાઈ મલ્લિકા સારાભાઈ દામીની બેન કૈલાશ પંડ્યા જેવા દિગ્ગજ હોય આ કલાકારો વારસો સચવાય એવા સઘન પ્રયત્નો કર્યા પણ એનો વ્યાપ્ત કેટલો ધીરુભાઈ પટેલ લેખિત નાટક ભવની ભવાઈ પરથી મહેતા એ તને ફિલ્મ બનાવી અને નીતા પાટીલ મોહન ગોખલે પાસે ભવાઈ ભજવવાવી અને એનું બળ કટ રીતે

સ્તુત્ય ફિલ્મ કર્યું પણ આટલા ઓછા ઉદાહરણથી તો પાટલાના પટોળા જમી ભવાઈનું પોત છે જ આપણે હા અસાઇત સાહિત્ય સભાનો ડોક્ટર વિનાયક રાવલને કેમ ભુલાય

લોકનાટ્યના અન્ય સ્વરૂપોમાં રામલીલા છે ગુજરાતમાં ખૂબ જ પ્રચલિત આ લોકના ત્યાંનું શરૂ પરંપરાગત મનોરંજન શિક્ષણ અને ધાર્મિક આસ્થા નું સ્વરૂપ રહ્યું રામાયણ અને મહાભારતના બહુ પ્રસ્તુત પ્રસંગોને આવરી લેતી તથા વસ્તુને ધ્યાનમાં રાખી તેને રામલીલામાં રજૂ કરવામાં આવે છે ભવ્ય મંડળ પરંપરાગત દિવ્ય આભૂષણો પોશાક અને પ્રસંગ અનુરૂપ શસ્ત્રો દ્વારા પ્રસંગોને આબેહૂબ રજૂ કરવામાં હોય છે સામાન્ય રીતે શરૂ થતો આ નાટ્ય પ્રયોગ રામલીલા મોડીરાજ સુધી ચાલતો હોય છે ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતા આ લોકના ત્યાંના પ્રયોગો ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ઘણા પ્રચલિત છેટ

ગુજરાતના લોક નાત્યશાસ્ત્રના શિર મોર સમા એક નાટ્યપ્રયોગ ભવાઈ છે ગુજરાતની ગુજરાતી રંગભૂમિના વિકાસનો પાયો નાખનાર ભવાઈનો નાટો પ્રયોગ ગુજરાતના રંગપંચ પર હવે ભુલાતો જાય છે ભવાઈ એટલે ભવની વહી અર્થાત ભવની કથા જિંદગીની કથા સંસારની તડકી થયેલીઓની કથા.

અસાઈત ઠાકરને સાહિત્ય અને સંગીતનો છંદ સુંદર સંગીત કથા કરી જાણે તેમને લોક ભાગ્ય ભાષામાં લોબા ટૂંકા વેસ્ટ લખવા શરૂ કર્યા પોતાના જ લખેલા અને લોકરૂપીને અનુરૂપ સંગીત બંધ કરેલા વેશને ઠાકર અને તેમના પુત્રોએ સમાજને અર્પણ કર્યા લોકજીવનની વણી લેતા અને લોકમાનસને સ્પર્શી જતા અસાઈ ઠાકરના આ સંગીત પ્રધાન વેશ ભવાઈ નામે જાણીતા થયા.

સમય વીતતા ભવાઈ લોકપ્રિય થતી ગઈ અને ભવાઈએ ગુજરાતમાં નાટ્યકળાના વિકાસના નવા દરવાજા ખોલ્યા ગુજરાતની રંગભૂમિની એકમની સીવીકે સમાજમાં આવતા પરિવર્તનને ન પારખી શકતા ભવાઈ શિક્ષિત કે સુધરે વર્ગને ટેકો ગુમાવતી ગઈગુમાવતી ગઈ અને ક્યારેક તો હલકું મનોજ પીરસનાર સામાન્ય સાધન બની રહી ગઈ ગુજરાતી રંગમંચના ઇતિહાસમાં ગુજરાતી ભાષાના તળપદા પ્રયોગ તરીકે ભવાઈનું મહત્વ અનુકૂળ છે.

સમય અંતરે લોકના ત્યાંના સ્વરૂપમાં બદલાવ આવ્યો મનોરંજન ક્ષેત્રે સમય બદલાતા મનોરંજનના પ્રયોગમાં પણ ફેરફાર આવ્યો છતાં ભવાઈએ તેનું મૂળ સ્વરૂપ જાળવી રાખ્યું છે મા અંબાના સમર્પિત આ લોકોના ટીમમાં તેની ભક્તિનું સ્વરૂપ છે આજે પણ અંબાજીમાંના મંદિરે જે ઉત્તર ગુજરાતમાં માઉન્ટ આબુ જતા આવે છે ત્યાં દર નવરાત્રી ભવાઈ ધારા મા અંબાનું પૂજન અર્ચન કરાય છે મા અંબાના પૂજનના એક પ્રકાર તરીકે કલાકારો ભવાઈને ભજવે છેટ

ભવાઇ ધારા સામાજિક સંદેશોનો પ્રચાર પ્રસાર કરવામાં આવે છે અન્યાય સ્ત્રી નો દરજ્જો સામાજિક અસમાનતા અને જાતિવાદ જેવા પ્રશ્નોની રજૂઆત ભવાઈ દ્વારા કરાય છે અને તેના નિરાકરણ માટેનું શિક્ષણ પણ અપાય છે સામાજિક જાગૃતિ અને સામાજિક શિક્ષણનો વ્યાપ હવાઈદારા સમાજ જીવનમાં ફેલાવવામાં આવે છે ભવાઈ મંડળ મોના સભ્ય કલાકારોના પ્રમુખને નાયક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમાં નાટ્ય સ્વરૂપ સંવાદો સંગીત અને દેખાવ માટે માર્ગદર્શન આપે છે ભવાઈના સવાદોનું સંપાદન કરાતું નથી કલાકારો પ્રસંગ અનુરૂપ સ્વયં સમાજો બોલે છે સવારની સાથે તેઓ સમાજ સાથે તેઓ નૃત્યમય શૈલીમાં અભિને કરે છે ભવાઈમાં મુખ્ય પાત્રને રંગલો કહેવામાં આવે છે.

પરંપરાગત ગુજરાતની પરંપરાગત નાટ્ય સંસ્કૃતિમાં ભવાઇ નાટ્ય સ્વરૂપ ગુજરાતના સંગીત અને નાટ્ય પરંપરા ની જીવંત રાખે છે દરેક ક્ષેત્રોમાં બહુવિધ કલા સંસ્કૃતિ ધરાવતા ગુજરાતમાં સિંધી નૃત્ય 18 નૃત્ય ડાંગી નૃત્ય અને અન્ય સ્થાનિકામી નૃત્યો ઉત્સવોની ઉજવણીમાં કરાય છે સનેડો ગુજરાતના પાટણ પ્રદેશનું નાટ્ય જ્ઞાનરૂપ છે છતાં ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશો પણ તેનો વ્યાપ થયો નવરાત્રિના પરોવો તથા લગ્ન પ્રસંગો ગવાતો સનેડો ગુજરાતમાં ખૂબ જ પ્રચલિત છે પ્રણય પ્રસંગો તેમજ અન્ય કથા વસ્તુને વીણી લેતો સનેડો તેના રાગ લઈ અને ગોરસ દ્વારા ખૂબ જ લોકપ્રિય બન્યો છે ગુજરાત ગુજરાતી ફિલ્મો કરને નાટકો માટે જાણીતું છે ગુજરાતના સ્ટેજનો વિશ્વભરમાં નામના મેળવી રહ્યા છે ગુજરાતી કલાકારો દિવસે નવી ઊંચાઈ પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે.

સંદર્ભ

1. વિશ્વ કોર્સ સંપાદક ડોક્ટર ધીરુભાઈ ઠાકર
2. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ડોક્ટર ધીરુભાઈ ઠાકર
3. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ડોક્ટર ધીરુભાઈ ઠાકર